

AZ ÚJVILÁG KÉPE COMENIUS DIDAKTIKAI MŰVEIBEN

Óriási integráció korát éljük, amikor a távolságok lerövidülnek, a kontinensek és országok egymáshoz közel kerülnek, és a föld legtávolabbi pontjáról is azonnali, pontos ismereteink vannak. Ma már az egyszerű ember is magáénak érzi a világeseményeket, világképe kitágult, mondhatni univerzális, a műveltségi foktól függően. Az idáig vezető történelmi út nagyon hosszú volt, a maihoz hasonló forradalmi átalakulás csak egyszer, az Amerika felfedezését követő korszakban állapítható meg. Az Újvilág fokozatosan, de átalakító hatással nyomult be az európai ember tudatába, amely nagymértékben kiszélesedett és olyan problémákat értelt ki, amelyek a középkorban elképzelhetetlenek voltak.

Az Újvilág visszahatása az Óvilág gondolkodására azért is fontos, mert az Amerikáról alkotott képben tükröződnek az illető ország vagy térség problémái. Nyilván mást jelentett az új földrész az azt birtokló spanyolok és portugálok, mást az erre áhító nyugati országok, megint mást az atlanti forgalomtól távol eső és a Habsburg és török terjeszkedés által felvetett problémákkal bajlóuló közép- és kelet-európai társadalmak számára. Európa gondolkodásában a felvilágosodás és a liberalizmus lesz az a fejlődési szakasz, amelyben az Újvilág lakóinak természetéről szóló viták a születő tőkés társadalom eszmevilágának középpontjába kerülnek. A De Pauwnak az amerikaiak degeneráltságáról szóló elmélete ellen fellépő tudósok már más szempontok alapján értékelték Amerikát, mint azt a XVI—XVII. századi elődeik tették. Az Újvilág-vitának ezt a részét kielégítően összefoglalta Antonio Gerbi,¹ de az előző századok nagyrészt skolasztikus formavilágába burkolt Újvilág-képet a kutatás még csak most kezdi elemzés tárgyává tenni, és e téren J. H. Elliottnak vannak érdemei.² Ez az „image”-kutatás azonban — Janusz Tazbir kísérletét³ kivéve — nem terjed ki Kelet-Európa országaira, másrészt a XVII. század közepe és a XVIII. század közepe közti időszakot terra incognitának hagyja, azt a korszakot, amelynek elejére esik Comenius életművének jelentős része. További hiányosság, hogy csak az elmélet embereinek fejében megjelenő Újvilágot tudjuk megragadni, de az oktatás és a mindennapi élet „image”-át nem ismerjük. Mindezek figyelembe vételével többszörösen érdemes figyelmünket Comenius didaktikai művei felé fordítani, ezek a sajátos „pansophia”, „pampedia”, a kelet-európai élmények és az oktatás, a „tudománynépszerűsítés” szűrőit alkalmazták, amikor az Újvilág valóságához közeledtek.

Comenius életművét nemcsak a Nyugat—Kelet történelmi koordináta tengelyén lehet lemérni, amint erre korábban felhívtuk a figyelmet,⁴ hanem a civilizációs „mo-

¹ Antonio Gerbi: *La disputa del Nuevo Mundo. Historia de una polémica 1750—1900*. Mexico-Buenos Aires 1960. Első, olasz nyelvű kiadás, 1955.

² J. H. Elliott: *The Old World and the New 1492—1650*. Cambridge 1970.

³ Janusz Tazbir: *La conquête de l'Amérique à la lumière de l'opinion polonaise*. Acta Poloniae Historica, vol. XVII. 1968.

⁴ T. Wittman: *Un aspect de l'universalisme coménien*. Acta Historica Universitatis Szegediensis X. 1962. Szeged, pp. 3—7.

dellek” tengelyén is, amint erre J. Polišíenský kísérletet tett.⁵ Mindenesetre fontos kiemelni a tényt, hogy a spanyol-németalföldi-mohamedán modellek felbomlásának idejéről van szó. A töröktől fenyegetett Közép-Európa fiaként Comeniust nagyon is érdekli az ellenfél kultúrája és vallása. Minden szinten ismerteti vagy említi a mohamedán vallást és vele kapcsolatban a muzulmán civilizációt.⁶ A keresztény vallás tárgyalása során a protestáns-katolikus antagonizmust nem élezi, sőt az egyetemes keresztény érdekek hangoztatásával a spanyol-németalföldi ellentétpár jelentőségét is elhalványítja. Semmiképpen nem sorolja a spanyolokat egy táborba a törökkel, mint ahogy a németalföldi humanisták és a „fekete legenda” többi protestáns hadoszlopa tette.⁷ Ebből kell kiindulni, amikor a spanyol civilizáció és az amerikai gyarmatok vonatkozásában mind Comenius ismereteit, mind oktatási anyagát vizsgálat tárgyává tesszük.

Mielőtt erre rátérnénk, hasznosnak látszik kiemelni, hogy a török veszélytől való félelem Közép-Európában általában módosította a spanyol államról alkotott nézeteket, e tekintetben az itteni „image” bizonyos hasonlóságot mutat az itálieival. Az energikus kálvinista állásponttól eltekintve Magyarországon is a török megfélemezőjét látták a spanyol monarchiában, főleg Lepanto óta. Az Indiák mint e hatalmas török-ellenes hatalomnak a fő gazdasági támasza a század második felében kezdték a figyelmet felkelteni, de Magyarországon annak középpontjába soha nem kerültek. Már a humanista történetíró, *Forgách Ferenc* nagy teret szentel művében a spanyolok török-ellenes harcainak, kiemeli Don Juan érdemeit, beszámol a spanyol katonáknak a magyarországi várakban való katonai szolgálatáról.⁸ Amerika felfedezése a kevésbé művelt Székely István Világkrónikájában 1559-ben került a magyar történetírás témái közé. Krónikásunk nem sokat tud Amerikáról, szerinte Amerigo Vespucci és Kolumbusz fedezte fel azt a földet, amely sem Ázsiához sem Afrikához nem tartozik. Két sziget („Hispanana” és „Ioannana”) felfedezése teszi ki a felfedezések történetét. Amint Székely írja, itt sok arany van, de a vas ismeretlen. Kolumbusz második útján kannibálokkal találkozott, a spanyolok legyőzték őket, majd a korábban felfedezett területen erős várost alapítottak. Székely még Magellan Föld körüli útját említi meg, de sem Mexikó, sem Peru meghódításáról nem ír.^{8/a} Amerika mint egy egészen elmaradott földrész kerül bele a magyarországi irodalmi tudatba, a „pizarrista forradalom” (M. Bataillon), az ősi civilizációk ismeretlenek maradnak, inkább egyes kuriózumok emelkednek ki az Újvilág-képben. Ez a helyzet Székely István után is.

Istvánffy Miklós krónikája a XVII. század elején a magyarországi események tárgyalása előtt fontosnak tartja megemlíteni a felfedezéseket és a gyarmatosítást,

⁵ J. Polišíenský: *The Social and Scientific Revolutions of the 17th Century*. XIII International Congress of Historical Sciences. Moskow 1970.

⁶ Például *Janualis Rerum et Verborum Contextus*. Johannes Amos Comenius: *Opera Didactica Omnia*. Tomus II. Praga 1957. 588—589. 1. Az iszlám a magyarországi ellenreformáció vezető alakját, Pázmány Pétert is foglalkoztatta, külön tanulmányt írt róla: *A Mahomet vallásáról*. *Összes Munkái* III. köt. Bp. 1897. 727—753. 1. Másutt is foglalkozik e kérdéssel és a törökökkel: *Összes Munkái* I. köt. 1894. 557—573. 1.

⁷ Julian Juderias: *La leyenda negra*. 14. kiad. Madrid 1960. 144—162. 1. Sverker Arnoldsson: *La leyenda negra*. Estudios sobre sus origenes. Acta Universitatis Gothoburgensis. LXVI. 1960. Göteborg. Pl. 134. 1. A kor vallási törekvéseiről újabban Henry Kamen: *Los caminos de la tolerancia*. Madrid 1967.

⁸ *De statu Reipubl. Hungaricae commentarii*. Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum XVI. Pest 1866. 493—502. 1.

^{8/a} A krónika facsimile kiadása 1960-ban, Bp. 223. és 226. Székely történetírói színvonaláról Zsilinszky Mihály: *A magyar nemzeti történetírás kezdete*. Századok 1878. 784—789. 1. Vö. Endre Iglói: *Die ersten polnischen, ungarischen und russischen Berichte über die Entdeckung Amerikas*. Slavica IV. Debrecen, 1964.

ami mutatja, hogy ezt korszakalkotónak tartja. A gyarmatok spanyol-portugál felosztása után szól Amerigo Vespucciról, akiről az Újvilág nevet kapott, majd Magellan Ferdinánd érdemeit érinti és szól Alvarez brazíliai felfedezéséről és Cortesről. Ezután áttér Spanyolország és Portugália egyesítésére, amely II. Fülöp, „e legkiválóbb és leghatalmasabb király” idején ment végbe, és végül rátér az Újvilág felfedezését elhomályosító tényre, a vérbaj importjára:

„miként ezeknek az új földeknek csodálatos és csaknem isteni felfedezése a keresztény világnak örök dicsőséget hozott, éppúgy biztos az is, hogy azt az addig ismeretlen betegséget, mely először akkor vált ismeretessé, amikor a franciák — a gallok — háborút viseltek Olaszországban, s ezért nevét — morbus Gallicus — róluk kapta, hozzánk a földnek azokról az újonnan felfedezett részéről hozták be, ahol, úgy tudjuk, általánosan el van terjedve.”⁹

Az Amerikáról való értesülések, ismeretek nem sokat gazdagodtak a vallás-háborúk, parasztháborúk és a Habsburgok, törökök elleni harcok hevében, a XVII. század első felében. A török elleni harcok kiemelkedő alakja, az elméletileg képzett író, Zrínyi Miklós, kinek könyvtárában több Amerikáról szóló munka volt, Brazíliát spanyol gyarmatnak veszi és olyan menedékhelynek tekinti, amelyre a magyaroknak ki kell vándorolni, ha nem tudják megoldani legfőbb létkérdésüket, a török kiűzését: „Úgy hallom Brazíliában elég puszta ország vagyion, kérjünk spanyol királytul egy tartománt, csináljunk egy coloniát, legyünk polgárrá”.¹⁰ Amerika mint egy távoli, ismeretlen ígért földje a polgáriásodás gondolatával társuló fogalom is volt a XVII. század közepén Magyarországon. Erdélyben a nagy kortárs, a magyar puritanizmus vezető alaja, Apácai Csere János „Magyar Encyclopaediájában” a „nevezetes városok” sorában több mint 50 amerikai (köztük csak egy északi, kanadai) várost említ meg, többet közülük magyarosított névvel.¹¹ Művének történeti részében szűkszavúan csak ennyit találunk Amerikáról: „1492: Columbus Christoph az új világot találja.”¹²

Magyarországon nem kapott jelentősebb helyet a spanyol gyarmatok kérdése a teológiai—filozófiai vitákban, a reformáció és ellenreformáció összecsapásában, bár az ilyen irányú vizsgálódások még hozhatnak adalékokat. Nem ismerjük a cseh politikai gondolkodás kérdésünkbe vágó vonatkozásait. Lengyelországban több nyoma van annak, hogy a figyelem a spanyol gyarmati elnyomás tényeire irányult.¹³ Tulajdonképpen a főkérdés az, hogy Vitoriat követve kik tudják az európai gondolkodók közül a gyarmati terjeszkedést és az indiánok viszonyait a nemzetközi jog születő elvei alapján magyarázni?¹⁴ A salamancai iskola e téren elért pozitív eredményeit pl. a magyar ellenreformáció irodalma, noha ismerte a spanyol jogelméleti iskolát, nem használja fel. A barbárság-civilizáció kettősség, az emberiségnek az utóbbi felé való haladása szempontjából csak nagyon kevesen vetették fel az Újvilág problémáit Középkelet-Európában. Ezek közé tartozott Comenius.

A nagy pedagógus az egész emberiség civilizáltság fokára való emelésének didaktikai oldalát hangsúlyozza ki, de időnként foglalkozik ennek politikai, sőt gazdasági feltételeivel is. Amikor a nemzetközi békebírótság feladatait sorolja fel, fontosnak tartja, hogy az egyes országok ne a többiek rovására elégtítsék ki gazdasági szükség-

⁹ Legújabb kiadás: Istvánffy Miklós: *A magyarok történetéből*. Bp. 1962. 40. l.

¹⁰ Zrínyi Miklós *Hadtudományi munkái*. Bp. 1957. 402. l. Könyvtárára Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós*. Bp. 1954. 403. l.

¹¹ Legújabb kiadás 1959-ben. Bp. 285—286. l.

¹² Uo. 323. l.

¹³ J. Tazbir: *i. m.* 12—15. l.

¹⁴ E problémákra és az irodalomra Wittman Tibor: *Vitoriatól Suárezig. A XVI. századi spanyol államelmélet mérlege*. Filológiai Közlöny 1966. 1—2. sz. 53—66. l. J. H. Elliott: *i. m.* 45—46. l.

leteiket, „inkább külföldön gyarmatok alapításával kell arra törekedni, hogy biztosítsák az egész világ jólétét.” A következő mondatban óva int a spanyolok, portugálok, angolok és hollandok példájától, akik erőszakkal, háborúkkal oldották meg a kérdéseket.¹⁵

Anélkül, hogy Comenius e gondolatait elemeznők, elég utalni arra, hogy feltehetően az Újvilág gazdasága és lehetőségei adhatták a gyarmatok alapításának eszméjét. Amerika szervesen foglalta el helyét Comenius földrajzi világképében, amely nem több, mint „topografián alapuló chorografia”, egy jól rendszerezett nomenclatura.¹⁶ Őt kontinenst különböztet meg: Európa, Ázsia, Afrika, Amerika és Magellanica. Amerika lakói közül a mexikóiakat, peruiakat és a brazilokat említi meg, „Magellanica lakói mindeddig ismeretlenek előttünk.”¹⁷ Szerinte Amerika lakói valószínűleg Afrikához hasonlóan hamiták.¹⁸ A kontinens legnagyobb folyójaként a Maraňont említi.¹⁹ Európa, Afrika és Ázsia leghíresebb városai mellett Amerikában Mexikót, Cuzcót és Limát sorolja fel.²⁰

Amerika nem mellékes szerepet kap Comenius világképében. Nagyra értékeli az irányítót, melynek segítségével felfedezték a föld másik hemiszféráját. Szerinte ez tette lehetővé, hogy a népek, amelyek eddig egymástól elzárva éltek, most közlekedhetnek és javaikat kicserélhetik: „Gentes (prius seclusae, et ignoratae sibi invicem) jam possint colere communicationem utilitatum.”²¹ A világ e forradalmasító kiszélesülését fontosságához méltóan kiemelő Comenius nyilván a spanyoloknak ebben a folyamatban betöltött pozitív szerepére is gondol, amikor a legfőbb népek közül elsőként a spanyolokat említi: „Az Európa dicsőséges fejét, Spanyolországot lakó népek ismertek, mivel már a másik (előző) században tetteik révén híressé váltak.”²² A spanyol monarchia civilizációs szerepét tehát elismeri.

Az ő szemében Amerika népei barbárok. Elvi álláspontja a következő:

„A világ minden eleme adófizetője a művelt népeknek, és még a föld méhe sem rejtheti el tőlük kincseit (fémek, ékkövek, kövek stb.) A műveletlenek számára minden hiábavaló, sem a természetet nem tudják leigázni, sem emlőit használni, még akkor sem, ha ajándékai önként ajánlkoznak. A legjobb éghajlat, a legtermékenyebb föld, a hajózásra legalkalmasabb folyók kihasználatlanul hevernek: amint ezt az amerikai népeknél láthatjuk, akik a vadállatokhoz hasonló, durva életet folytatnak.”²³

A barbárság ismérveit Comenius nemcsak az amerikai primitív törzsekre alkalmazza, hanem a Kolumbusz előtti nagy indián civilizációkra is. Legalábbis ez derül ki mondatából, amely arra vonatkozik, hogy a mexikói nyelv, „amely a teljes amerikai barbárság állapotában jött létre” (in media Americanorum barbarie natam), többek véleménye szerint igen tetszetős. Ehhez hozzáteszi, hogy Acosta nagyon dicséri a perui inkák nyelvét is.²⁴ Másutt azt említi, hogy „amint írják, a barbár népek között, így Amerikában is, a nyelveknek megszámlálhatatlan sokasága van”, a szomszédok

¹⁵ Panorthosia, idézi Jean Piaget: *Jean Amos Comenius 1592—1670. Pages choisies*. Unesco. Paris 1957. 187—188. l. Josef Poliřenský: *Jan Amos Komenský*. Praha 1963. 149—150. l.

¹⁶ Karl János: *A földrajz Comenius rendszerében*. Földrajzi Közlemények 1943. 131—134.

Uő: *Comenius földrajza*. Magyar Pedagógia 1942. 74—75. l.

¹⁷ *Janualis, Didactica Omnia* 2. köt. (1957, Praga) 536—537. l. *Schola Ludus*, uo. 951. l.

¹⁸ Uo. 538. l.

¹⁹ *Atrium*, uo. 636. l. *Schola Ludus*, uo. 951. l.

²⁰ *Janualis*, uo. 537. l. Nem említi városokat az *Atriumban* és a *Schola Ludusban*, uo. 936., 952. l.

²¹ *Janualis*, uo. 539. l. *Atrium*, uo. 640. l.

²² *Atrium*, 636. l.

²³ *De cultura ingeniorum*, uo. 76. l.

²⁴ *Novissima Linguarum Methodus, Opera Didactica Omnia*. I. köt. (1957) Pars II. 46. l.

sem értik egymást.²⁵ Egyik helyen megemlíti, hogy Acosta szerint 700 egymástól eltérő nyelv van Amerikában.^{25/a}

Acosta nevének említésével Comenius arról tett tanúságot, hogy az Amerikával foglalkozó irodalom nem volt ismeretlen előtte. *Joseph de Acosta* jezsuita atyának az Indiákról szóló írásai, mindenekelőtt klasszikus műve, a *Historia natural y moral de las Indias* a XVI. századi, Újvilágra vonatkozó tudományos ismeretek, az egész irodalom betetőzése volt.²⁶ Ennek az 1590-ben Sevilleben kinyomtatott nagy tanulmányának 1596-ban már volt olasz, 1598-ban francia, holland és német fordítása, Comenius akár ezekhez, akár az 1605-ös és 1617-es német, akár az 1605-ös angol, vagy az 1590—1634 között kiadott latin fordításhoz fordulhatott. Műveiben azonban ennek nem találjuk nyomát, Acosta egy másik művét, a *De Procuranda Indorum Salute*-t idézi, amikor a birodalmi hódításnak a nyelvek terjesztésével való összefüggését tárgyalja.

„Ita *Guinacapa Rex Peru* subjectis numerosissimis gentibus Linguam *Cuscanam* (quae *Ingarum* appellatur, et *Quicham*) ita mandavit, ut hunc usque in diem permultae gentes particularibus idiomatibus separatissimae, hujus beneficio sese mutuo intelligant: teste Josepho Acosta, de procuranda Indorum salute, Lib. I. Cap. II. et IX.”²⁷

Acosta ezt a térítő tevékenységéből származó első írását Limában írta 1576—1577-ben, és egy 1581-ben írt tanulmányával, a *De Natura Novi Orbis*-szal együtt nyomtatta ki 1588-ban Salamancában. A két összekötött munka második salamancai kiadását 1596-ban követte a harmadik Kölnben (1596). A negyedik, a *De Procuranda* külön, a *Natura Novi Orbis* nélküli kiadását Comenius még nem használhatta *Linguarum Methodus*ában, mivel később, 1670-ben látott napvilágot Lyonban.²⁸ Ezt azért kell kiemelni, mert szükségszerűen ismernie kellett a *De Procuranda*-val együtt publikált *De Natura Novi Orbis*-t is, amelyet Acosta spanyolra fordítva nagy műve, a *Historia* első két főfejezeteként adta ki. Ezekben a kitűnő jezsuita leírja az Újvilág földrajzi sajátosságait, főleg a forró égövön szülő előítéleteket oszlatja szét, és tárgyalja az őslakók eredetéről szóló feltevéseket.

Comenius műveiben sem a forró égövnek az emberre gyakorolt hatását tárgyaló részekkel,²⁹ sem az Újvilág emberének kérdéseivel, vallásával³⁰ stb. nem találkozunk. A XVII. század közepén az európai gondolkodásban már igen erős volt a klímaelmélettel párosult népkarakterológia, amely az egyes népek jellemvonásait a klímával magyarázza. Montaigne, Charron, Bodin, Botero, Campanella, sőt Tasso és mások a forró klímát az emberre ernyesztő hatású tényezőnek fogták fel, és legtöbbször az állhatatlanság, munkátlanság, gyávaság fogalmát asszociálták Amerika lakóival. Ez az ókorból átörökölt klímaelmélet a felvilágosodásig egyik olyan fő vitaterület lesz, amelyen az indiánokról szóló eszmecserék helyet fognak foglalni.³¹

²⁵ Uo. 34. l.

^{25/a} „Josephus Acosta solos Americanos septingentis (700) Linguis se discrepare testatur: quippe ubi vix aliqua paulo latior vallis habitetur, quae non proprio suo ita gaudeat idiomate, ut a vicinis non intelligatur”. Panglotta, *Johannis Amos Comenii De Rerum Humanarum Emendatione Consultatio Catholica*. Tomus II. Praegae. 1966. 258. l. „Rex Peru” említése a Panorthosiában, uo. 529. l. Az „észak-amerikai” mexikói nyelvről és a „déli” inka nyelvről uo. 681. l.

²⁶ J. H. Elliott: *The Old World and the New*, 39. l. A *Historia* legújabb kiadása 1962, Mexikó. Acosta érdemeit jól foglalja össze a bevezetést író Edmundo O’Gorman: *Prologo*, különösen XLVII—LIII. l.

²⁷ *Novissima Linguarum Methodus*, i. m. 66. l.

²⁸ A kiadásokról *Historia Natural y Moral de las Indias*, Apéndice primero, I, II. LVII—LXIV. l.

²⁹ *Janualis*, LVI. *Geographia, Opera Didactica Omnia*. II. köt. 536—537. l.

³⁰ Uo. a törzsi vallásokról: *Gentilismus*, 582—583. l.

³¹ A. Gerbi: *La disputa del Nuevo Mundo*, 33—39. l. Fr. Meinecke: *Die Entstehung des Historismus*. München-Berlin. 1936. 1. köt.

A másik csatorna, amelyen keresztül Amerika szervesen és döntő módon befolyt az európai gondolkodás tengerébe, az *egyetemesség modern felfogásának* születése volt. Amikor Jean Bodin Amerikáról ír, igyekszik elhalványítani az európai kontinenstől eltérő földrajzi vonásait, és kiemeli a föld két részének, az Újvilágnak és az Óvilágnak a legszervesebb egységét. Innen következik a megállapítás, hogy „tous les hommes sont reliés entre eux et participent merveilleusement à la République universelle, comme s'ils ne formaient qu'une seule et même cité”.³² La Popelinière különösen kiemeli a barbár és vad népek bevonódását ebbe az új „universumba”, ahol a föld legkülönbözőbb társadalmi közel kerülnek egymáshoz.³³

Ez az a pont, ahol az Újvilág legmeghatározóbb szerepet kapott Comenius pedagógiai univerzalizmusának erősítésében. Amint említettük, rendkívül nagy jelentőséget tulajdonít az iránytűnek, amely lehetővé tette a tengeri hajózást, az „alter Semiorbis” felfedezését és a föld népeinek közelebb kerülését egymáshoz. Idézzük szavait: „a societate eousque disclusae, sibique fando inauditae Gentes, mutuo jam consortio gaudere, et bona sua invicem communicare, valeant.” Eddig ismeretlen népek kapcsolódtak bele abba az emberi társadalomba, amelyben sorsközösség (mutuum consortium) uralkodik. Comenius ennek másik tartópillérét a könyvnyomtatásban, a kultúra terjedésében látja. Kívánatos célként a baráti érintkezést, a „közös kereskedelmet” (commercia mutua) jelöli meg.³⁴ A „commercia mutua” a világpiac polgárius szemléletű értékeléséhez tartozik. Comenius azonban a megállapítás gazdasági tartalmát nem elemzi tovább, számára a „communicatio” és „commercium” egyik fő eszköz a világbéke eléréséhez és a barbárság-civilizáció dichotómiájának feloldásához.

Comenius kiadja az európai civilizáció hordozóinak a jelszót: „Ite in Mundum Universum”, menjetek az *egyetemes* világ minden tájékára terjeszteni az európai kultúra kincseit.³⁵ Külön említi Amerikát, amelynek Európa speciális okok miatt adósa. „Ti amerikaiak aranyotokkal és ezüstötökkel töltöttétek meg a mi Európánkat”, ezért is tartozik átadni a tudását az öreg Európa.³⁶ A barbárság eltüntetése az Újvilágban nem egyszerűen az európai kultúrmisszió része, hanem annak a kölcsönös egymásrautaltságnak a törvényeiből is következik, amely a különböző kontinenseket gazdasági szálakkal összeköti. Az *amerikai nemesfém* jelentősége így válik Comenius egyetemes civilizációs koncepciójának kissé rejtett, de élő és fontos elemévé. Érthetően nem foglalkozik részletesen sem didaktikai műveiben, sem az Emendatióban az európai-amerikai gazdasági kapcsolatok problémáival.

Összegezve megállapítható, hogy az Újvilág Comenius univerzalizmusának szerves és fontos része, emeltyűje lett. Nem történetileg, hanem „more pedagogico” dolgozta bele rendszerébe Amerika létét és ennek következményeit. Történetiszemléletét didaktikai szempontok határozzák meg. A „historia universalis” az emberi okosság és ostobaság példatára³⁷, a múlt elbeszélése³⁸, a történelemtanítás pedig a memóriacsiszolás („memoriae exercitia”) eszköze.³⁹ Az egyes osztályok történelem anyagából egyedül az ún. „logikai osztály” emelkedik ki a technikai találmányok történetének tanítása révén.⁴⁰ Comenius történetírója mellett szorosan ott áll a

³² Jean Bodin: *La méthode de l'histoire*. Paris 1941. 298. l. Gerbi: i. m. 36. l.

³³ H. Hauser: *La modernité du XVIe siècle*. Paris 1930. 55. l. Vö. Gerbi: i. m. 36. l. 14. jegyzet.

³⁴ Lásd 21. jegyzet, *Atrium*.

³⁵ *De rerum humanarum emendatione*, id. kiadás II. köt. 257. l. Panglottia.

³⁶ *Panglottia bevezetése*, i. m. 252. l.

³⁷ *Schola Pansophica, Opera Didactica Omnia*. II. köt. 26. l.

³⁸ *Janua Linguae Reserata*, uo. I. köt. 291. l.

³⁹ Uo. 28. l.

⁴⁰ Uo. 43—44. l.

„kozmoγράφus”, aki több mint földrajztudós: a kiszélesedett világkép közvetítője a művelődni akarók felé.

Amikor 1652. január 10-én Sárospatakon felhívja a magyar nemességet, hogy utazzék sokat és tanulja az „egzotikus nyelveket”, művelje magát, így folytatja: „Szíveskedjenek olvasni jó könyveket, történetieket és kozmoográfiaiakat, amelyek leírják a földkerekséget, benne Isten csodálatos alkotásait az emberi szorgalom különböző alkotásaival, a múlt századok változatos folyamatával és a dolgok változásaival együtt.”⁴¹ Egy olyan tudós és nagy pedagógus adta ezeket a tanácsokat a beszükkült látásmódú és műveletlen magyar nemességnek, aki a földet valóban gömbalakúnak látta, a két féltékét ugyanazon emberi világ szerves részeként tekintette, és „sub specie Orbis Terrarum” vetette fel a műveltség hordozói előtt álló feladatokat. Igaz ugyan, hogy Amerika mint antitézis, mint a barbárság világa passzív és alárendelt szerepet kapott ebben a koncepcióban, de éppen ezzel adott ösztönzést Comenius egyetemes célkitűzéseire, széles, az egész emberiséget átölelő terveihez.

A. Humboldtig Amerikát Európa nem tette rendszeres tudományos vizsgálat tárgyává. Ahogy O’Gorman találóan fogalmaz kiváló tanulmányában, a Kolumbusz utáni századokban (elsősorban a XVI.-ban) csak „feltalálták”, de nem fedezték fel az Újvilágot.⁴² A nagy morva pedagógus is a „feltalálók” sorában foglal helyet, és „találmányának” több más körülménnyel és ismeretanyaggal együtt az ad jelentőséget, hogy segített áttörni a nemzeti és európai korlátokat és ezzel jobban egyetemessé tenni a nevelésről, oktatásról alkotott nézeteit.

Tibor Wittman

L’IMAGE DU NOUVEAU MONDE DANS LES OEUVRES DIDACTIQUES DE COMÉNIUS

La découverte des Indes et de ses civilisations réagissait d’une manière décisive sur la pensée européenne même dans les régions du vieux continent qui n’étaient pas en contact direct avec le commerce atlantique. Les idées de Comenius qui constituent une espèce de synthèse du XVIIe siècle, absorbaient et utilisaient l’existence des peuples non-afroasiatiques nouvellement connus. S’appuyant sur les informations données par le père Joseph Acosta il prenait les Américains pour des barbares dont l’élévation au niveau de la culture européenne était un des devoirs des nations les plus développées. En même temps Comenius reconnaissait les mérites de l’Amérique, avant tout l’importance des métaux précieux.

Sans l’Amérique le monde n’est pas complet, Comenius la prend grandement en considération quand il parle de la responsabilité des peuples civilisés. Ainsi s’élargit sa conception de civilisation vers un universalisme véritable dont l’essentiel est contre la dichotomie des pays développés et sous-développés et pour l’idée de la suppression des inégalités.

⁴¹ *Opera Didactica Omnia* II. köt. 755. l.

⁴² *La invención de América*. México 1958. (Amerikai kiadás 1961. Bloomington: *The Invention of America*).